

ČO JE TO DIALEKTICKÝ MATERIALIZMUS

IGOR HRUŠOVSKÝ

Táto stať vyšla práve pred 30 rokmi v časopise *Kultura doby* (1938, II, 7). Je zrkadlom protirečivého procesu kryštalizácie progresívneho myslenia na Slovensku. V tom istom čase sa jej autor intenzívne angažoval pri výstavbe a činnosti Spolku pre vedeckú syntézu ako to dokladajú jeho články a štúdie z r. 1938 v časopisoch *Panorama*, *Prúdy* a *Slovenské smery* o vedeckej syntéze, o postavení vedy na Slovensku, ďalej o modernej vedeckej filozofii, O. Neurathovi a R. Carnapovi. Stať svedčí o tom, že slovenský scientizmus a štrukturalizmus rozvíjaný na pôde Vedeckej syntézy sa nerozvíjal bez širších ideových kontaktov, najmä tiež s marxistickým myslením. Prehľadnú informáciu o intelektuálnej aktivite a atmosfére vedeckej avantgardy v období vzniku Vedeckej syntézy najnovšie prináša interview s I. Hrušovským (*Živá tradícia slovenskej vedy*) v časopise *Kultúrny život* 10. novembra 1967 (XXII, 45).

R.

Dialektický materializmus pokladá skutočnosť podľa Engelsa „nie za komplex hotových vecí, ale za komplex procesov, kde zdanlivo stabilné veci a ich myšlienkové obrazy v našej myšli (pojmy) prekonávajú nepretržitú zmenu vznikania a zániku, v ktorej sa napokon uskutočňuje postupujúci vývin pri všetkej zdanlivej nahodilosti a napriek všetkému momentálnemu ustupovaniu...“ Dialektický materializmus je teda všeobecným výrazom zákonitosti diania, a to ako vo vonkajšom svete, t. zn. v prírode a v spoločnosti, tak aj v ľudskom myslení, ktoré odzrkadľuje procesy vonkajšej skutočnosti (Stoljarov). Dialektický materializmus neobmedzuje sa iba na takéto konštatovanie, ale je konečne aj aktívnym nástrojom ďalšieho poznávania všetkého reálneho diania a je teda aj jednotnou všeobecnou metodológiou vedeckého poznania, ktorej sa podriaďujú všetky špeciálne zákony a metódy jednotlivých vedných oblastí.

Tu treba podčiarknuť, že tieto zvláštne zákony a metódy podľa dialektického materializmu nie sú zavretou sústavou celkom bezpečných poznatkov, ale len radom relatívnych poznatkov, ktoré tým významnejšie služby preukazujú vedeckému pokroku, čím lepšie ich overí vedecká prax a čím viac ich zdokonaľujeme.

Hneď poznamenávam, že dialektický materializmus prevzal z Heglovho dialektického idealizmu iba metódu a odmietol jeho systém, a to najmä tam, kde ho nemohol prispôsobiť materialistickej koncepcii (Hegel totiž rozvinul tézu, že púha idea je žriedlom aj všetkej vonkajšej skutočnosti). Avšak podľa niektorých teoretikov dialektický materializmus dodnes vraj prejavuje zrejme stopy pôvodnej idealistickej koncepcie dialektiky; uvidíme, či právom.

Ak prebieha vývin všetkej skutočnosti dialekticky, treba tým rozumieť, že sa uskutočňuje striedavo plynule a skokom, a to ako vo svojom celku, tak aj vo svojich špeciálnych úsekoch. To preto, že objektívna skutočnosť nikde nie je celkom jednoliata (homogénna), pretože obsahuje imanentne aj svoj protiklad. No postupom vývinu sa tento vnútorný protiklad stupňuje, takže napätie sa zintenzívňuje, až dochádza ku konfliktu medzi antitetickými činiteľmi, ktorý vrcholí krízou, prekonávanou konečne náhlou kvalitatívnou premenou pôvodnej skutočnosti. Nové tvary teda zrejme nie sú púhou

mechanickou a kvantitatívnu výslednicou pôvodnej skutočnosti. Mechanistické koncepcie dialektiky ako Bucharinova vnútorné napätia (vnútorné tenzie) nepoznajú; podľa nich nejde o rozštiepenie pôvodnej jednotnej skutočnosti, ale iba o porušovanie rovnováhy dvoch vonkajších síl. Z toho by, pravda, vyplývala iluzórnosť vývinu.

Na rozdiel od kvantitatívnych premien v rámci jedinej kvalitatívnej danosti je dialektický vývinový skok prechodom k niečomu celkom novému a nebývalému.

Všetku objektívnu skutočnosť, ktorá sa takto dialekticky premieňa, označuje dialektický materializmus pojmom matérie alebo hmoty. Tento pojem teda jednotne zahrňuje celú skutočnosť prírodnú, spoločenskú i psychickú. Skutočnosť, ako vidíme, nemožno mechanicky redukovať na zákony holej anorganickej prírody, pretože pojem hmoty dialektický materializmus poníma omnoho širšie, keďže vyslovuje postulát jej kvalitatívnej diferencovanosti na rôzne oblasti. Hoci svet je kvalitatívne rozrôznený, vnútornú jednotu nestráca, pretože tá je v jeho materiálnosti, rovnako ako ju nestráca ani hmota a pohyb, obsah a forma, relatívny pohyb a relatívny pokoj, ktoré rozdeľuje a zabsolútňuje iba mechanizmus (Rudas).

Podľa dialektického materializmu kvantitatívne procesy sa prejavujú vždy v niektorej reálnej kvalite, z ktorých každá je totožná so samou reálnou existenciou. Túto formuláciu však neuznávajú všetci teoretici dialektického materializmu. Niektorí (Boričevskij) sa totiž domnievajú, že pojmy kvalita a kvantita sú pozostatkom rýdzo heglovskej terminológie a že ich možno v objektívnej vede postrádať. Konštatovalo sa, a nie vždy ústami mechanistov, že často rozdiel na pohľad kvalitatívny možno redukovať na kvantitatívne diferencie. Pri anorganických procesoch ide vždy zásadne o nevyvinové energetické zmeny. Dialektický výklad, ktorý tu operuje pojmom kvality, je potom často maskovaním kvantitatívnych premien, kvantitatívnych protikladov a statických presunov rýdzo kvantitatívnych veličín, ako neraz napríklad v kozmológii, chémii, fyzike atď. Toľko zásadne o anorganickej prírode. Ak však takto prizeráme na modernú kvantovú fyziku, všeličo zbadáme, čo aktuálne vyvoláva silný záujem dialektického materializmu a čo sa zdá ho potvrdzovať, i keď nie kompletne, pretože ani tu sa nestretávame s javmi vývinu. Tak hneď napríklad podľa tzv. princípu komplementarity (medzi pozorovaním vlnovej a korpuskulárnej štruktúry svetla) presné pozorovanie jednej veličiny narušuje pozorovanie veličiny druhej (Bohr). Kým tieto fakty našli svoj jednotný pojmový výraz vo vlnovej mechanike, dlho boli vo fyzike nevysvetliteľnou záhadou. Vasiljev pokladá princíp komplementarity za výraz machistického pozitivizmu, pretože je vraj iba surogátom naozaj reálnej syntézy pretržitosti a nepretržitosti, ktorý agnosticky identifikuje jav so skutočnosťou. Taký agnosticizmus vyúsťuje potom často aj do redukcie princípu zákonitosti na púhy indeterminizmus a do postulátu spontánnosti niektorých mikro-fyzikálnych javov. Skutočne, napríklad P. Jordan vyslovil presvedčenie, že v atómovej fyzike sa často stáva, že náhoda jednoznačnej príčinnej determinovanosti púhymi statistickými zákonitosťami nie je iba subjektívna, ale faktická. Planck však proti tomu pred časom namietal, že atómne procesy, práve preto, že ich môžeme chápať ako hmotné vlny, môžu byť naozaj úplne determinované. Nezaškodí, ak pripomeniem, že Maximov kedysi vyčítal Planckovi, že kategóriu náhody redukoval na subjektívnu kategóriu. Myslím, že táto výčitka nie je celkom spravodlivá, pretože ak postulujeme dynamickú zákonitosť fyzikálnych procesov, potom kategória náhody môže byť aj subjektívna — Planck jej dal výraz štatistickou metódou — a iba vtedy nie, keby sme ju s Engelsom definovali ako formu javu nevyhnutnosti, teda ako nahodilosť. Úplná zhoda je však v tom, že každý pokus o reálnu syntézu korpuskulárnej a vlnovej koncepcie mikro-fyzikálnych procesov sa musí opierať o práce de Broglieho a Schrödingera vo vlnovej mechanike, podľa ktorých zhruba povedané to, čo nazývame napríklad

atómom vodíka, je vlnový stav, ktorý, teoreticky vzaté, vyplňuje celý nekonečný priestor. Podľa Franka, aj keď majú vlny iba v obmedzenej oblasti skúmateľnú intenzitu, ich fáza je obsiahnutá v celom priestore, takže aj vzdialené atómy môžu na seba pôsobiť interferenciou svojich vln. Inými slovami, vlnová mechanika poníma hmotnú časticu (elektrón alebo protón) ako zväzok vln rozličného kmitočtu, ktoré vzájomne interferujú; tieto vlny sa rušia vynímajúc niektorú určitú oblasť priestoru. Taký zväzok, pravda, nemá prísne hranice. Podľa Joffeho súčasní teoretickí fyzici azda idealisticky zovšeobecňujú svoje vedecké výskumy, no ich vedecká teória je v danej dobe najadekvátnejším výrazom objektívnej skutočnosti.

Lepšie ako kde inde možno platnosť dialektického materializmu preukázať v oblastiach života, pretože tu všade sa stretávame s typickými javmi vývinu. Ak sa ho chceme pokúsiť vymedziť, snáď stačí, keď povieme, že s vývinom sa stretávame, kedykoľvek nejaký funkcionálne diferencovaný organizmus sa transformuje na iný a keď pritom nový organizmus nevyplýva z predošlého mechanicky, ani v ňom nebol obsiahnutý kvantitatívne. Ak si bližšie všimneme vývinové procesy v organickom svete, musíme konštatovať, že štruktúra organizmov prejavuje vždy určitú vývinovú zotrvačnosť, ktorej intenzita je determinovaná stupňom zmechanizovanosti organických funkcií, ako aj jej dominancia nad antitetickými dočasne latentnými črtami. Prejavom vnútornej situácie organizmu, v ktorej sa vynárajúca antitetická kvalita domáha miesta, je konštitučné napätie, ktoré vedie napokon k vývinovej transformácii. Pravda, dôležitú úlohu hrá pritom stimulatívna funkcia existenčného prostredia. Vývinové zisky v organickom svete nie sú teda kvantitatívne redukovateľné na prekonané štádiá ako v anorganickom svete, ba život vykazuje napríklad podľa Deborina aj pochody, ktoré sú anorganickej prírode aj celkom protikladné. Dialektický materializmus sa vždy snažil túto antitetičnosť prekonať postulátom jednoty protikladov vysokoorganizovanej a nízkoorganizovanej hmoty. Výsledky pokusnej genetiky sa zdajú nasvedčovať tomu, že prijateľný dialektický výklad tohto javu musí byť značne obťažný. Kvantitatívny výklad organických procesov odmieta tak väčšina moderných biológov, ako aj vyznavači dialektického materializmu. Ukázalo sa, že púhymi anorganickými zmenami nemožno vysvetliť celkom špecifické procesy života. Vysokú organizovanosť nejakého oplodneného vajíčka, z ktorého vzíde typicky diferencovaný jedinec, nemožno pochopiť mechanisticky. Ako vieme, za stavebný anorganický materiál takého vajíčka musíme pokladať molekuly (bielkovinné molekuly nemávajú priemer pod 5 milimikrónov) a z ich konštelácie ťažko si môžeme vysvetliť komplikované zvláštnosti dospelého individua. Ako teda chápať jednotu protikladov nízko a vysoko organizovanej hmoty? Treba ňou rozumieť dialektickú jednotu hmotných kvalít, vyjadrených druhým zákonom termodynamiky a hmotných kvalít, ktoré sa chovajú celkom antiteticky. Viac o tejto jednote povedať zatiaľ nie je možné. Postulát antientropického činiteľa organických procesov, ako je známe, zvädzal vždy ľahko k unáhleným konzekvenciám a k mysticismu, a to bol nemalý dôvod, prečo sa ho dialektický materializmus vždy usiloval historicky odvodiť z jednotného materiálneho činiteľa.

Sociálna skutočnosť je pravdaže z naliehavých sociálno-politických dôvodov dialektickým materializmom (resp. historickým materializmom, ktorý je vlastne marxistickou sociológiou) preskúmaná dosiaľ najdôkladnejšie, najhlbšie a aj najobjektívnejšie. Aj pre ňu a jej jednotlivé etapy a útvary platia ako sa rozumie, všeobecné zákony dialektického materializmu, ale okrem toho, rovnako ako pre biologickú oblasť, osobitne aj špecifické dialektické zákony, ktoré vyslovujú vzájomnú mechanickú neprevoditeľnosť jednotlivých spoločenských procesov, čo platí napokon o celej biotickej oblasti. Od biologických javov, hoci oboje majú povahu rovnako hlboko dialektickú, líšia sa však

spoločenské javy vcelku tým, že sú výsledkom aktivity samých ľudí, že ich hybnou silou je ľudská tvorba, tvorivé činy človeka, ktoré aj nadväzujú na jednotlivé rady spoločenských javov aj ich popierajú, pričom sa tieto rady vzájomne ovplyvňujú. Z vývinového hľadiska z jednotlivých spoločenských foriem najzákladnejší význam majú výrobné vzťahy. Tie samy, pravda, podliehajú reciprokalnej determinácii ostatnými spoločenskými útvarmi, pretože — s Plechanovom povedané — „keď vznikli raz sociálne vzťahy, vykonávajú opäť veľký vplyv na rozvoj produktívnych síl, takže to, čo je pôvodne následkom, stane sa opäť príčinou; medzi vývinom produktívnych síl a spoločenským režimom vytvárajú sa vzájomné akcie a reakcie, ktoré v rôznych dobách prijímajú najrozmanitejšie formy.“ Alebo slovami F. Engelsa: „Hospodárske pomery nepôsobia automaticky, ale ľudia si robia dejiny sami, pravda, v určitom prostredí, za určitých podmienok (daných priamo i zdedených) na základe skutočných pomerov, z ktorých koniec koncov rozhodujú pomery hospodárske, hoci na ne pôsobia aj ostatné pomery ideologické a politické, a sú červenou niťou, ktorá sa tiahne dejinami a jedine umožňuje im rozumieť. Hospodárskymi pomermi treba rozumieť to, akým spôsobom ľudia určitej spoločnosti vyrábajú svoje životné potreby a ako vymieňajú (pokiaľ existuje delba práce). Aj ich zemepisný základ je do nich zahrnutý.“ Ich vznikom sa teda začali aj dejiny človeka. Prirodzene, že napríklad rozmerné antické astronomické a matematické teórie nevznikli mechanicky priamo z popudu púhych denných potrieb. Zaoberať sa matematikou vynuocoval si sám charakter gréckej teológie a astrológie. Pretože však Gréci nemali experimentálnu fyziku, nemohli sa zmocniť hlavných zdrojov prírodnej energie a postúpiť nad primitívnu produktívnu techniku (Friedmann). Gréci sa ňou nezaoberali preto, že sociálna štruktúra Grécka, existencia otroctva, nevelký objem celku spotreby a výmeny tovaru ani nevolali po vytvorení produktívnejšieho priemyslu a poľnohospodárstva; ani výroba ani doprava nepredkladali gréckej vede reálne problémy, a tak teda spoločenský pokrok Grécka nijako nepodnietili.

Všeobecne možno povedať, že spoločenský vývin neprebíhal rovnomerne v celej svojej rozlohe, čo nevyhnutne viedlo k periodickým disharmóniám vo vnútri spoločnosti a ku krízam. Tak napr., keď sa technika a výroba povzbudené na začiatku novoveku, dostali do pohybu, a to najmä vplyvom vzrastu diaľkového obchodu (kolónie), ktorý sa značne vymykal cechovným putám, feudálna spoločenská štruktúra sa napokon rozložila so všetkými svojimi strnulými právnymi a inými inštitúciami, prežitkami a stuhnutou tradíciou, ktorá brzdila všetok spoločenský vývin. Také spoločenské prevraty prebiehali, pravda, najprv predovšetkým iba v náboženskom rúchu, pretože feudálna štruktúra bola ideologicky zdôvodňovaná božskou sankciou a pretože aj samé prvé nápor, hoci vznikli z hospodárskych motívov, ostali v zajatí náboženskej ideológie (príkladom toho môžu byť povestné nešváry v cirkvi uvádzané — často aj dnešnou historickou vedou — ako hlavné a jediné príčiny husitských vojen).

Ak si ľudia sami robia dejiny, ide, rozumie sa, o činnosť jednotlivých ľudí, hoci táto činnosť je vždy nejakou celostne determinovaná. A pretože táto tvorivá činnosť vyviera z psychických zdrojov človeka, je tu hneď naporúdzi aj úzky dialektický vzťah medzi oblasťou sociálnou a kolektívne a individuálne psychickou. Čo sa tejto psychickej oblasti týka, a to napríklad jej teoretickej zložky, aj ona sama prebieha dialekticky a nie je teda plynulá a púhym mechanickým výsledkom nejakých percipovaných či apercipovaných skúseností. Teoretická tvorba predpokladá totiž rozviazanie konzervovaných a neraz takmer reflektoricky manipulovaných teoretických celkov, sklbených do jednotných útvarových asociácií, odstránenie rutiny a zrušenie vyšliapaných myšlienkových ciest, čo sa, pravda, neobíde bez výdatných popudov nových experimentálnych a skúsenostných dát, ktoré v teoretickej tvorbe majú úlohu inšpirácie. Z toho vzniká dôsledne opäť štruktúrne napätie a dialektický pohyb.